

* * *

זיוה שמיר

המוזה קלת הכנפיים: על פזמוניו של נתן אלתרמן

"בואי, בואי אחריי"

על שירו של נתן אלתרמן "ליל גליל"

את שירם של נתן אלתרמן ומרדכי זעירא "ליל גליל" ביצעה לראשונה על הבמה הזמרת אסתר גמליאלית בתוכנית נ"ו של תיאטרון "המטאטא" ("אי-שם אצלנו"; הבכורה ביום 11 בפברואר 1941). עם זאת, בפתיח לסרטון יו-טיוב של השיר (בביצועו של יהורם גאון) נרשם ששנה או שנתיים קודם לכן הקליטה גמליאלית את ביצועה ל"ליל גליל" בעבור "קול ישראל" המנדטורי.¹ במקרה שלפנינו הפרטים הכרונולוגיים אינם נטולי ערך ומשמעות, שכן בין שנת 1938 (היא השנה שבה פירסם אלתרמן את ספרו הצבעוני והאנגרטי **כוכבים בחוץ**) לבין שנת 1941 (היא השנה שבה פירסם את קובץ שיריו הקודר **שמחת עניים**) השתנתה המציאות בארץ ובעולם לבלי הקר.

השיר שלפנינו הוא שיר נעים כביכול, שאת נימתו הרכה והרוגעת קובעות שורות הפתיחה שלו – "כָּל הַכֶּפֶר שׁוֹקֵט, רוֹגֵעַ / שָׁבוּ, שָׁבוּ עֲדָרִים" – שורות המקנות תחושה שלפנינו שיר-ערש שלו וחרישי. את הקלילות והנועם שבפזמון שורות הריפויין (הפזמון החוזר), הגדושות במצלולים מתגלגלים: "לֵיל גָּלִיל, לֵיל גָּלִיל, / רוֹחַ בָּא קָל קָלִיל / לֵיל גָּלִיל, לֵיל גָּלִיל, לֵיל גָּלִיל / רוֹחַ, רוֹחַ, רוֹחַ לֵיל". גם הקריאה הכפולה, "בּוֹאִי, בּוֹאִי,"² שאינה מצויה כמות שהיא בלשון המקרא או בלשון חכמים, עשויה להעלות בזיכרוננו את קריאת-ההזמנה הכפולה – הנעימה, הרכה והרוגעת – שבשיר הילדים הביאליקאי "שִׁפְתַּת": "בּוֹאִי, בּוֹאִי הֶבְרוּכָה, / יוֹם שִׁפְתַּת, יוֹם מְנוּחָה!" (אלתרמן עצמו השתמש חמש פעמים בקריאת ההזמנה הכפולה "בּוֹאִי, בּוֹאִי" ב"שיר מחול" שב**שמחת עניים**).

אסתר גמליאלית בגיל 20 לערך. מתוך ויקיפדיה.

ואולם, כרגיל ביצירת אלתרמן המורכבת מפרדוקסים ומניגודים אוקסימורוניים עזים ונועזים, גם ההפך הוא הנכון. אפילו הלחן של הבית השלישי מסתער כאן במפתיעה כרוח, ומפר את השלווה. השיר במלואו הוא מעשה-כלאיים של רוגע ושל סער מתפרץ:

כָּל הַכֹּפֶר שׁוֹקֵט, רוֹגֵעַ
שָׁבוּ, שָׁבוּ עֲדָרִים.
אֶל הַדֶּרֶךְ לִי אֶצְאָה
וְעֵינַי אֶל הָהָרִים.

שָׁר הָרוּחַ: לַיְלָה לַיִל,
מִי יוֹצֵא אֶל הָהָרִים?
לֹא הִגְדִּי וְלֹא הָאֵל,
לֹא רוֹעֶה וְעֲדָרִים.

עַל הָרִים שׁוֹכֵן הַלַּיִל,
עֶרְפֶּל מְלֹא הִגְיָא.
שָׁר הָרוּחַ: אֲבִיגַיִל,
בּוֹאִי, בּוֹאִי אֲחֵרִי.

וְעוֹנָה לוֹ אֲבִיגַיִל:
לֹא יוֹצֵא בַּלַּיִל הִגְדִּי,
רַק לְבִי יוֹצֵא בַּלַּיִל
אֶל דּוֹדִי, אֶל יְחִידִי!

לַיִל גָּלִיל, לַיִל גָּלִיל,
רוּחַ בָּא קָל קָלִיל,
לַיִל גָּלִיל, לַיְלָה לַיִל,
רוּחַ, רוּחַ, רוּחַ לַיִל.

לַיִל גָּלִיל, לַיִל גָּלִיל,
רוּחַ בָּא קָל קָלִיל,
לַיִל גָּלִיל, לַיְלָה לַיִל,
רוּחַ, רוּחַ, רוּחַ לַיִל.

מַעְלֵי שָׁמַי מָרוֹם,
לְרִגְלֵי מִי מָרוֹם.
עַל הָהָר שׁוֹכֵן עֲנָן,
שָׁבִיל בְּהָר מוֹלִיךְ לָדָן.
עֶרְפֶּל בִּגְיָא שׁוֹכֵן,
שָׁבִיל מוֹלִיךְ אֶל הַיַּרְדֵּן.

מַעְלֵי שָׁמַי מָרוֹם,
לְרִגְלֵי מִי מָרוֹם,
עַל הָהָר שׁוֹכֵן עֲנָן
וְדוֹדִי הֵלֶךְ לָדָן.
עֶרְפֶּל בִּגְיָא שׁוֹכֵן,
רַד דּוֹדִי אֶל הַיַּרְדֵּן.

לַיִל גָּלִיל...

לַיִל גָּלִיל...

לאמתו של דבר, לא רק בלחץ, אלא גם בתמליל, משתנה הנימה במהלך השיר מקצה לקצה. את הרוגע המדומה של שורות הפתיחה יורשת נימה אחרת, שיש בה אפילו משהו מן המפחיד והדמוני. בניגוד למקובל ברוב הפזמונים המוכרים לנו, לשיר שלפנינו יש שני רפריינים: יש בו הרפריין – הקליל או הנמרץ – הפותח ב"לַיִל גָּלִיל, לַיִל גָּלִיל". אחריו מגיע תורו של רפריין נוסף החוזר בשיר פעמיים בשינויים קלים, ופותח במילים "מַעְלֵי שָׁמַי מָרוֹם". כאן מספרת אביגיל על ההליכה במעלה שביל לא נודע, אפוף ענן וערפל. הדברים הכלולים כאן מעורפלים, ומציגים לפני הקוראים והשומעים חידה לא פתורה.

למעשה, המועקה והדאגה מחלחלות בהיחבא כבר בשני הבתים הראשונים, המתארים כביכול תמונה רגועה ושלווה. בסוף הבית הראשון, הנישא בפיה של אביגיל, היוצאת אל הדרך בחשכת הליל, נאמר: "אֶל הַדֶּרֶךְ לִי אֶצְאָה / וְעֵינַי אֶל הָהָרִים". לכאורה דברים פשוטים וברורים לפנינו: הנערה עולה מן הכפר שבעמק ("לְרִגְלֵי מִי מָרוֹם"), ופניה מועדות אל אהובה הנמצא על ההר ("דּוֹדִי הֵלֶךְ לָדָן"). ואולם, הדברים מזכירים את דברי היאוש של הצעירה, גיבורת שירו של ביאליק "בין נהר פרת ונהר חידקל", המייחלת לבן הזוג שבושש לבוא: "לַיְלָה בִּקְרַ וְעֲרָבִים / אֶשָּׂא עֵינַי אֶל הָעֵבְרִים, / עֵבְרִים וְכַנְעִי, הַעֲדָנִי / דּוֹדִי בְּחִיר לְבָבִי אֵין?" – בשירו של ביאליק, העלמה הצעירה מתפללת לאל עליון ומבקשת את עזרתו (על בסיס הפסוקים הפותחים את מזמור תהילים קכ"א: "אֶשָּׂא עֵינַי אֶל-הָהָרִים מֵאֵין יְבֹא עֲזָרִי. עֲזָרִי מֵעַם ה' עֲשֵׂה שְׁמִים וְאָרֶץ." סיום השיר מעורר את זכר הפסוק "שִׁמְרֵ רוּחַ לֹא יִזְרַע וְרֵאָה בְּעֵבְרִים לֹא יִקְצוֹר" (קהלת י"א, ד'), ורומז שהנערה תישאר כנראה בגפה ושתקוותה למצוא את בן-זוגה לא תתממש.

גם הרמזים האלוסיביים העולים ובוקעים מ"ליל גליל" אינם נוטים חסד לנערה היוצאת בגפה לדרך לא מופרת לחפש במרחקים את בן-זוגה. נרמזת גם סכנה גדולה: היא יוצאת בדרך חשוכה השרויה בערפל סמיך ומכוסה בענן כבד.³ היא הולכת בשביל לבדה, היא והרוח הדמונית המציעה לה להתלוות אליה ולהראות לה את הדרך.

האם אין בלבנה חשש לצאת בגפה אל הדרך החשוכה? מתברר שהתשוקה לפגוש את אהובה היא כה גדולה, עד שהיא מוכנה להסתכן, ועם זאת היא מקווה שאהובה שעלה לדרך ירד אליה ("יֵרֵד דּוֹדִי אֶל הַיַּרְדֵּן", בנוסח הפסוק "דּוֹדִי יֵרֵד לִגְנוֹ לַעֲרֹגוֹת הַפֶּשֶׁם לְרַעוֹת בִּגְנִים וְלִלְקֹט

שֹׁשְׁנִים, " שיה"ש ו', ב'). בניגוד ל"שיר בוקר" של אלתרמן שבו "בְּהָרִים כָּבֵד הַשָּׁמֶשׁ מְלֵהֶטֶת / וּבְעֵמֶק עוֹד נִזְעֵץ הַטֵּל, " כאן גם ההר הגבוה וגם העמק הנמוך שרויים בעלטה, בתוך ענן וערפל ("עַל הָהָר שׁוֹכֵן עָנָן [...] עֶרְפֶּל בְּנֵיאַ שׁוֹכֵן"), והערפל הממשי מרמז גם על הערפל המטפורי השוכן בלב הצעירה המאוהבת.

המילים טעונות במטען ארוטי וסקסואלי כבד, שהרי מי שמפתה את הצעירה לצאת לדרך המסוכנת היא הרוח, המוצגת בלשון המקורות ככוח מדיח ומפתה, ככתוב: "וַיֵּצֵא הָרוּחַ וַיַּעֲמֵד לִפְנֵי ה' וַיֹּאמֶר אֲנִי אֶפְתָּנוּ" (מל"א כ"ב, כ"א), וכדאי להשוות לתיאורה הדמוני של הרוח בשירו של ביאליק "המתמיד", היוצאת לפתות את הצעיר לעזוב את אורח חייו המסוגף ולהתחיל ליהנות מהנאות היצר.

בל נשכח שהמילה "רוח" בעברית אינה מציינת רק משב אוויר, אלא גם רוח רפאים דמונית. ואף זאת: בתנ"ך, כמו בעברית של ימינו, 'רוח' היא לשון נקבה, ורק באופן נדיר ויוצא-דופן היא נזכרת בלשון זכר (כבפסוק הפותח במילים "וַיֵּצֵא הָרוּחַ", המצוטט לעיל). והנה, גם בשירו של ביאליק וגם בפזמון של אלתרמן מדובר על "רוח" [...] קל" או על "רוח פּוֹחֵז", בלשון זכר, שכן מדובר בכוח שטני שמגיע אל זירת האירועים כדי להדיח אדם צעיר ותמים לדבר עברה:

אֲזַי שְׁאֶשֶׁר-יִרְקַד כְּשֶׁטֶן לִקְרֹאתוֹ
הָרוּחַ הַפּוֹחֵז מְשַׁפֵּעַת הַתְּכַלֵּת,
וְשֶׁת לוֹ בַּחֲלָקוֹת וְסִלְסֵל פְּאֵתוֹ,
יִפְתָּנוּ בִּסְתֵר, יִפִּיחַ הוֹלְלוֹת. [...]
אֲזַי יִרְד הָרוּחַ אֶל יִרְק הַגִּנָּה,
הוּא לֵחֶשׁ, הוּא מְפַתָּה בְּקוֹל דְּמָמָה דָּקָה:
"רָאָה, עֲלֶם חֲמוּדוֹת, מָה עֲרָשִׁי רַעֲנָנָה,
הַתְּעַנֵּג בְּטָרֶם רֹאֲתָךְ נִמְקָה."

בפזמונו של אלתרמן הרוח מפתה את הצעירה לבוא אחריו בדרך אל אהובה, ומדיח אותה מדרך הישר אל השביל הצר והחשוך השרוי בערפל. כדאי לשים לב לצורת הפועל שנוקט הרוח בלשון ציווי – "בואי", צורה זו כשלעצמה, בלי תוספת של אותיות השימוש, מופיעה בתנ"ך פעם אחת בלבד בסיפור אמנון ותמר: "וַיִּחְזַק-בָּהּ וַיֹּאמֶר לָהּ בּוֹאִי שִׁכְבִּי עִמִּי אַחֲוֹתִי" (שמ"ב י"ג, י"א). וגם כאשר מוסיפים לצורת הפועל "בואי" את ו"ו החיבור, מופיעה צורה זו בתנ"ך בהקשרים סקסואליים מובהקים: "עוֹרִי צָפוֹן וּבּוֹאִי תִימֵן הִפִּיחִי גִנִּי יִזְלוּ בְּשִׁמְיוֹ יָבֵא דוֹדִי לִגְנוֹ וַיֹּאכֵל פְּרִי מִגְדִּיו" (שיר השירים ד', ט"ז). יתר על כן: גם בלי שנעזר את הפסוקים מרבצם, הן ברור מאליו שצעירה לוחטת מאהבה ומתשוקה, המסתכנת ויוצאת לבדה בלילה, בהיחבא וללא כל ליווי, אל בית אהובה המרוחק ממקום מגוריה, אינה עושה כן אך ורק כדי לראות את פניו.

האם תוביל הרוח במילות הפיתוי שלה ("בואי, בואי") את הצעירה הישר אל דודה שבמרומי ההר? כאמור, צירופי המילים שבשיר מעלים השתמעויות של סכנה, ואפילו סכנת מוות. גם הגיא וגם ההר שוכנים בערפל ובענן, והאיל אינו יוצא מן הסבך (רמזי עקדה). נרמז כאן לכאורה גם סופה הטרגי של בת יפתח: "וַיָּבֵא יִפְתָּח הַמַּצָּפָה אֶל-בֵּיתוֹ וְהִנֵּה בָתּוֹ יֹצֵאת לִקְרֹאתוֹ [...] וַתֹּאמֶר, אֶל-אֲבִיהָ, יַעֲשֶׂה לִּי הַדָּבָר הַזֶּה [...] וְאֵלֶכָה וְיִרְדְּתִי עַל-הָהָרִים וְאֲבָכָה עַל-בְּתוּלִי [...] וְהָיָא לֹא-יָדְעָה אִישׁ." (שופטים י"א, ל"ד-ל"ט). וכאן, בשיר "ליל גליל", לא גדי ולא איל, ואף לא שֶׁה לעולה יוצא אל השביל בלילה, שהרי הרועים כבר העיזו את הצאן אל הדיר. רק לבה של אביגיל יוצא בלילה אל אהובה.

ד"ר יוסף גלובינסקי, רופא עיניים במקצועו ואלתרמניסט בנשמתו, העלה בפורום של "אתר נתן אלתרמן" (בעריכת דוד גוטרזון) אפשרות נועזת ומרתקת שלפיה מדובר באהבה אסורה בין צעירה יהודייה לצעיר דרוזי כמו בסיפור על אביגיל אחות דוד, שנקשרה ליתרא הישמעאלי (קבר יתרו שבגליל הוא כידוע אתר קדוש לדרוזים). מקרים כאלה דווחו לא פעם בעיתונות של שנות השלושים, אפילו בעיצומן של "מאורעות הדמים" שפקדו את היישוב. לפי ד"ר גלובינסקי

הסתובבה אגדה במושבה יסוד המעלה, שנערה רועה יהודייה התאהבה בבחור דרוזי והלכה אחריו לגליל ולא נמצאו עקבותיה עד היום.

ומדוע לא נקשר את סיפורה של אביגיל, גיבורת השיר, עם אביגיל הכרמלית, אשת דוד? בעיקר משום שלפנינו שיר גלילי מובהק, ואילו כרמל המקראית, שבה ישבו נבל הכרמלי ואשתו אביגיל, אינה ממוקמת בגליל אלא בדרום הר חברון (בשנת 2001 אף הוקם במועצה האזורית הר חברון מאוז בשם "אביגיל" על-שם אביגיל הכרמלית).

לפי פירושו של ד"ר גלובינסקי, המקום מי מרום שבתנ"ך הוא אגם החולה⁵, הכפר יסוד המעלה נקרא במקורו "קולוניה מי מרום". נחל "קליל" הוא הנחל המנקז את אגם החולה לירדן. תל דן (דיין) נקרא בעבר בשם תל אל-קאדי. ייתכן אפוא שצעירה בחורה מאזור עמק החולה התאהבה כמו אביגיל של אלתרמן בדרוזי מהגליל, ובנקודת ההווה של השיר היא עומדת על פרשת דרכים, בין שני שבילים, המרמזים על שתי האפשרויות המנוגדות העומדות לפניה. אופציה אחת היא ההליכה לידן (לקאדי) כדי להצטרף אל הדרוזים, והשנייה – לצרף את הדרוזי ליהודים שבעמק הירדן. האופציה של "שְׁבִיל פְּהָר מוֹלִיף לְדָן" איננה מעשית כל כך, שהרי העדה הדרוזית היא עדה מתבדלת (אם כי לגבי הצטרפותן של נשים לעדה אין הקאדי מחמיר כל כך). נותרה כאן כביכול האופציה הנוחה והמעשית יותר: "רַד דוֹדִי אֶל הַיַּרְדֵּן."

ייתכן שככלות הכול אין מדובר באסון דמים נורא, אלא בהתגיירות של "רומיאו" מהרי הגליל שלבו יוצא אל "יוליה" מעמק החולה. הלחן, מכל מקום – לדעת המוזיקולוג פרופ' מיכאל וולפה – מלמד על סינתזה מופלאה של מוזיקה ערבית עם מוזיקה אשכנזית-חסידית, ואילו אליהו הכהן מגלה בו בצורה משכנעת ביותר סממנים מלודיים איטלקיים⁶. כך או כך, ייתכן שאלתרמן, שנהג לעבוד במשותף עם מלחיניו, ביקש ממרדכי זעירא לצרף יסודות מערביים וערביים, שיבטאו סינתזה בין אוהבים המשתייכים לשני עמים ולשתי דתות.

פירושו של ד"ר יוסף גלובינסקי הוא פירוש מעניין ומסקרן, שחסרונו היחיד הוא שהוא נשאר בבחינת השערה המסתמכת על רמזים המוכמנים לכאורה בטקסט ואין הוא מגובה בעובדות ובראיות כלשהן. האם באמת היתה צעירה מיסוד המעלה, או ממקום אחר בסביבת עמק החולה, שהתאהבה בדרוזי מן הגליל והלכה אחריו? ומה עלה בגורלה? ומה עלה בגורל השניים? מי יודע? ! אולי קוראי חדשות בן עזר יסייעו בפתרון התעלומה?

הערות:

1. <https://www.youtube.com/watch?v=Vzx2QxX5tfA>. יש לציין כי בכרך א' של **פזמונים ושירי זמר** (בעריכת מנחם דורמן), שבו כלולים פזמוני "המטאטא" אין הפזמון "ליל גליל" כלול (בתוכנית נ"ו של "המטאטא" נכלל רק הפזמון "תפוחי זהב"). השיר צורף לכרך ב' של **פזמונים ושירי זמר**, תחת הכותרת "פזמונים מכל הזמנים".
2. ה-gemination (הכפלת המילה) היא תחבולה האופיינית ללשון שירתו של אלתרמן, וראו על כך בספרי **עד קצווי העברית: לשון וסגנון בשירת אלתרמן**, תל-אביב 2021, עמ' 244-245.
3. תיאור הענן השוכן על ההר נקשר לתיאורים בשמות כ"ד, ט"ז; שמות מ', ל"ה; במדבר ט', י"ז-י"ח; במדבר ט', כ"ב; במדבר י', י"ב. בכל אלה מתואר הענן ששכן על המשכן, או הנחה את העם. עמוד הענן הוא כוח אלוהי שהנחה את העם להאיר לו את הדרך אל הארץ, ואילו כאן הענן חוסם את דרכה של אביגיל, והרוח מציעה לה להנחותה בדרך אל אהובה.
4. נעמי שמר הושפעה משירו זה של אלתרמן בשירה "נומי נוגה", הפותח במילים "רוח קל עובר בלילה", ובו תיאורים של הדשא שבמדרונים המתכסה בשמיכת עננים ושל עצי האשל העומדים על הירדן.
5. מי מרום – המקום שאליו נועדו מלכי הצפון עם יבין מלך חצור כדי לעלות למלחמה על ישראל. איתורו המדויק של המקום שנוי במחלוקת. בעבר נהגו לזהותו עם החולה, אך כיום טוענים החוקרים שזיהוי זה אינו נכון. וראו: <https://daat.ac.il/encyclopedia/value.asp?id1=3759>
6. בהרצאה מיום 5-6 בספטמבר 2014. וראו: <https://youtu.be/97enHzGf5Kk>